

Exploring the Relationship between the Caliphate Movement and the Indian Muslim Political Thoughts with an Emphasis on the Ideas of Abul Kalam Azad and Maududi

Dariush Nazari¹ | Bashir Azarjoo² | Mojtaba Garavand³ | Saied Aladdin Shahrokhy⁴

1. Corresponding Author: Associate Professor, Department of History and Archeology, Lorestan University, KhorramAbad, Iran, Email: nazari.d@lu.ac.ir
2. Ph.D. student of Islam History, Lorestan University, KhorramAbad, Iran.
3. Associate Professor, Department of History and Archeology, Lorestan University, KhorramAbad, Iran.
4. Associate Professor, Department of History and Archeology, Lorestan University, KhorramAbad, Iran.

Article history: Received 16 November 2021;

Received in revised form 28 May 2022;

Accepted 11 June 2022

Abstract

The main problem in this article is the investigation of Caliphate movement among muslim scientists and its effect on their growth and political- mental maturation after the first world war. Although this movement was formed via a group of Indian enlightened fighter muslims with support of ottoman Caliphate, It was soon turned to be an important factor to organize and joint Indian fighters who were hindus and muslims, due to its Anti- British natur. The present article has tackedled with the study of the relation of Caliphate movement and the political ideas of Indian muslim scientists based on library method studies and on the descriptive – analytical method. The obtained results of this article shows that Although the Caliphate movement couldn,t help prevent the Collapse of ottoman Caliphate, it indeed played acritical role at identificational and political maturity of Indian fighters specially muslims who were against England, and military sanctions, declaring jihad (holy war), regarding India as Dar ai-kufr up to announcing republicanism.

Keywords: Caliphate movement, Islamic govenment, Abolkalam Azad, Moududi, Caliph.

1. Introduction

In the first two decades of the twentieth century, the independence and participation of Hindus and Muslims in fighting against Britain, which was considered a single enemy, was being talked about. World War I began; the British and Indian troops were sent to international fronts, leading to a decrease in the military power in India. Besides, the spread of international news and growing awareness of the Indian people, especially Muslims, intensified anti-colonial views toward the British presence in this country. Repressive measures after World War I, along with the anti-colonial views of the Indian people and the events that took place in the Islamic world by the British to weaken and divide Islamic governments, caused Muslim fighters to react to this situation. The result was a new revolutionary movement in India called the Caliphate Movement, led by a group of Indian intellectual and militant Muslims supporting the Ottoman Caliphate.

The research problem is to explore the bilateral relation between the Caliphate Movement and the Indian Muslim political thoughts, especially the ideas of Abul Kalam Azad and Maududi.

This study sought to answer the following questions.

1. To what extent were the Indian Muslims aware of and sensitive to British involvement in the disintegration of the Ottoman Empire and the formation of the Caliphate Movement?

2. How much was the role of the cultural and campaign activities of Abul Kalam Azad and Maududi in the formation of the Caliphate Movement?

1.1. Research methodology

This is a descriptive-analytical study in which it was attempted to explore the bilateral relation between Caliphate Movement and the Indian Muslim political thoughts by using the papers and books released by Abul Kalam Azad and Maududi as well as other sources related to Caliphate Movement.

2. Discussion

The spread of news related to expansionism demands of Britain in the territory of the Ottoman Caliphate, as a great part of the Islamic world, led to the emergence of "Caliphate conferences across India" in 1919. Subsequently, the Caliphate committee was founded under the leadership of Mohammad Ali, Shaukat Ali, Azad and others. At that time, Abul Kalam Azad, despite exile and imprisonment, maintained his pan-Islamic thoughts and ideas and played a more active role in the Caliphate movement after his release from prison in January 1920. The movement provided him with an opportunity to, on the one hand, bring pan-Islamist ideas to the forefront and, on the other hand, form a united front for the liberation of India, consisting of Muslims and Hindus (Moassaqi, 2005, 309).

In addition to attempting to public integrate Indian Muslims to support the Ottoman Caliphate, Azad sought to practice their thoughts based on the "regional Caliphate." At that period, he was known as "Imam Alhind" (Azad, 1963, 22). From Azad's perspective, India was a war zone, and Muslims were supposed to liberate the territory from non-Muslims (Hounakzaee, 2010, 51). Molavi Abdolbari, Baradaran Ali and other scholars of Jamiat Ulema-e-Hind, as well as the leaders of the Caliphate at the period of the Caliphate movement (using two articles of Hejrat and Jihad), called India under the sovereignty of Britain as a war zone and issued an order for the Muslims to immigrate from India; it had a wonderful impact on Muslims, and many of them emigrated to Afghanistan. The extensive activities of Azad concerning the Caliphate movement led to his re-arrest in December 1921 and a sentence of one year in prison (Azad, 1963, 20-23).

Although Maududi did not play a prominent leadership role as Abul Kalam Azad at the time of the Caliphate movement, he also went to Delhi and, influenced by the political events of that period, joined the movement in 1919; due to Mahatma Gandhi's support of the movement, he wrote a book on his autobiography. The presence of Maududi in Delhi and his participation in the Caliphate movement had a considerable effect on his political thoughts and life. The most important effects were being forced to learn English and study new sciences such as history, philosophy, politics, economics, religion, social studies and scientific categories mentioned in English texts (Golshani, 1996, 68). He was also the editor-in-chief and managing editor of Aljameiat publications, which Jamiat Ulema-e-Hind released. This was one of the most popular anti-English Urdu publications directed at Indian Muslims. Maududi became more familiar with Muslims' problems when he worked there (the same, 70).

3. Conclusion

In the first two decades of the twentieth century, the independence and participation of Hindus and Muslims in fighting against Britain, which was considered a single enemy, was being talked about. After World War I, Britain pursued a policy of repression to restore its power. Repressive measures along with the anti-colonial views of the Indian people and the events that took place in the Islamic world by the British with the aim of weakening and dividing Islamic governments caused a new revolutionary movement in India titled the Caliphate Movement, led by a group of Indian intellectual and militant Muslims in support of the Ottoman Caliphate.

Though the purpose of the movement was to defend the holy places and protect the Ottoman Caliphate and the preservation of Ottoman power was the most important concern, due to the demands of this movement over time, new patterns of struggle were proposed and developed, which eventually led to the integration of militant groups in India and their greater familiarity with their strengths and weaknesses against British colonialism. Various plans were introduced and implemented in the meetings of the Caliphate movement to put pressure on Britain; they included non-participation of Muslims in peace movements (at the end of World War I), refusal to cooperate with the government, sanctions on European goods, Issuance of an order banning Muslim service in the British Army,

calling India as a war zone and emphasizing Muslim emigration to Islamic countries, jihad against Britain, and finally emphasis on the declaration of the independent republic of India.

The introduction of the new discourse in Islamic government and leadership in India, especially in the ideas of Abul Kalam Azad and Maududi, who believed in the restoration of the Caliphate and single leadership, were among the most important achievements of the Caliphate movement. Influenced by the political conditions of the time, the issue of Muslim integration against British colonialism, and the progress of the Caliphate movement, Abul Kalam Azad attempted to introduce the necessity of a caliphate in the Islamic society and obedience from Muslims on the strength of Quran and Sunnah. He believed that a caliphate “unites” the dispersion of an “Islamic nation” and a single Muslim nation will not be realized as prescribed in Quran without the presence of a caliphate. He considered the protection of the territorial integrity of the Turkish Empire and the Ottoman independence necessary for the protection of Islam and the unity of the Islamic world. As the Caliphate movement failed to continue, Maududi thought of a government that would be founded based on Islamic rules. He mentioned that “my opinion is that even if I could get a place with an area of even one square mile where man is obedient to no ruler but God, to me, one particle of such ground sand is more valuable than the whole Indian subcontinent.”

4. References

- Amirkhani, A. (2010). **Abul A’la Maududi and the stream of neo-Salafism**. Quarterly Journal of Theological Knowledge, 1(3).
- Azad, A. (1963). **India was liberated**: Translated by Amir Fereydoun Gorgani. Tehran: Pocket Books Organization.
- Azad, A. (2001). **Caliphate issue**. Lahore: Jamal Maktab.
- Aziz, A. (1988). **History of Islamic thought in India**: Translated by Naqi Lotfi and Jafar Yahaqqi. Tehran: Keyhan Publications.
- Dittos Clifford, S. (1977). **Islam in the world today**: Translated by Hossein Ali Heravi. Tehran: University of Tehran Press.
- Elgar, H., et al. (1983). **Awakening movement in the Islamic world**: Translated by Seyyed Mohammad Mehdi Jafari. Tehran, Enteshar Co.
- Enayat, H. (1983). **Political Thought in Contemporary Islam**: Translated by Bahaoddin Khorramshahi. Tehran: Kharazmi.
- Eraqchi, S. A. (1999). **Political Thoughts of Abul A’la Maududi and the Islamic Conservative Movement**. Quarterly of Middle East Studies, 6(19).
- Golshani, A. (1996). **A study of socio-political critique and ideas and intellectual-practical developments of Maududi**, MA Thesis. Tehran: Imam Sadiq University.
- Hardy, P. (1990). **British Indian Muslims**: Translated by Hassan Lahouti, Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
- Hounakzaee, M. (2010). **A Study of the Caliphate Movement in India and Its Impact on Balochistan**, MA Thesis. Zahedan: Sistan and Baluchestan University.
- Kamali, M. (2002). **Freedom of speech in Islam**. Translated by Mohammad Saeed Hanaei Kashani. Tehran: Qasida Sara Publications.
- Maududi. A. (1985). **Caliphate and kingship**: Translated by Khalil Ahmad Hamed. Paveh: Bayan Publications.
- Maududi. A. (2004). **Renewal of religion**: Translated by Abdul Ghani Salim Qanbar Zehi. Tehran: Ehsan Publications.
- Maududi. A. (2009). **Islamic Thoughts in the Sayings of Imam Abul A’la Maududi**: Translated by Ahmad Salami Nazir. Tehran: Ehsan Publications.
- Moassaqi, A. (2005). **Islamic movements and ethnic tendencies in the Indian colony**. Tehran: Samt Publications.

- Moshir. A. (1988). **Islamic Movement and Ethnic Tendencies in the Indian Colony. Researches:** Translated by Hassan Lahouti. Mashhad: Astan Quds Islamic Research Foundation.
- Mousavi, S., & Karimi, M. (2014). **Islamic-National Movement in India, in Support of the Ottoman Caliphate, against British Colonialism, 1918-1924.** Tehran: Encyclopedia of the Islamic World.
- Nehru, J. (1982). **Discover India: Translated by Mahmoud Tafzali.** Tehran: Amir Kabir Publications.

Cite this article Nazari, D., Azarjoo, B., Garavand, M., Shahrokhy, S. A. (2024). Exploring the Relationship between the Caliphate Movement and the Indian Muslim Political Thoughts with an Emphasis on the Ideas of Abul Kalam Azad and Maududi. *Journal of Subcontinent Researches*, 16(46), 219-234. [DOI: 10.22111/jsr.2022.40629.2224](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.40629.2224)

بررسی رابطه جنبش خلافت و افکار سیاسی مسلمانان هند (با تأکید بر اندیشه‌های ابوالکلام آزاد و مودودی)

داریوش نظری^۱ | بشیر آذرجو^۲ | مجتبی گراوند^۳ | سید علاءالدین شاهرخی^۴

۱. نویسنده مسئول: استادیار گروه تاریخ، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران، ایمیل: nazari.d@lu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

۳. استادیار تاریخ، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

۴. استادیار تاریخ، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

چکیده

مسئله اساسی این مقاله، بررسی جنبش خلافت در بین اندیشمندان مسلمان و تأثیر آن بر رشد و بلوغ فکری و سیاسی آن‌ها بعد از جنگ جهانی اول است. این جنبش اگرچه به وسیله جمعی از مسلمانان روشنفکر و مبارز هند و به پشتیبانی از خلافت عثمانی شکل گرفت؛ اما با توجه به ماهیت ضدانگلیسی آن، خیلی زود به عاملی مهم در جهت ساماندهی و پیوند مبارزان هندی اعم از مسلمان و هندو تبدیل شد. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای، به بررسی رابطه جنبش خلافت و افکار سیاسی اندیشمندان مسلمان هند پرداخته است. نتایج این مقاله نشان می‌دهد، جنبش خلافت نتوانست مانع از سقوط خلافت عثمانی نشود؛ اما با توجه به روند مطالباتی آن، از تحریم اقتصادی و نظامی، اعلام جهاد و دارالکفر خواندن هند تا تهدید به اعلام جمهوریت نقش بسزایی در بلوغ هویتی و سیاسی مبارزان هندی به خصوص مسلمانان در مبارزه با انگلیس ایفا کرده است.

واژه‌های کلیدی: جنبش خلافت، حکومت اسلامی، ابوالکلام آزاد، مودودی، خلیفه

۱- مقدمه

با سقوط حکومت گورکانیان توسط انگلیس، مسلمانان که تا آن زمان بر این کشور سیادت داشتند، در تنگنای شدیدی قرار گرفتند. انگلیسی‌ها با توجه به جایگاه مهم اجتماعی و اقتصادی مسلمانان، به خصوص بعد از قیام‌های متعدد مسلمانان در برابر کمپانی هند شرقی، آن‌ها را بزرگ‌ترین تهدید برای سیادت خود می‌دیدند. جدا از انگلیسی‌ها، هندوها نیز از سیادت طولانی مسلمانان بر خود راضی نبودند، جمعیت بالای هندوها نسبت به مسلمانان و توطئه‌های انگلیس برای تحریک آن‌ها، بر شرایط بد مسلمانان می‌افزود. در چنین شرایطی اندیشمندان مسلمان هند سعی کردند تا حد ممکن با مطرح کردن دشمن واحد یعنی انگلیس، مانع از بروز اختلافات و درگیری با هندوها شده و با ایجاد گروه‌های سری و همکاری با آن‌ها در مبارزه علیه انگلستان تا حدودی به دنبال احیای جایگاه مسلمانان باشند.

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۶، شماره ۴۶، ۱۴۰۳، صص ۲۱۹-۲۳۴.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۱

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۰۳/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۵

استناد: نظری، داریوش؛ آذرجو، بشیر؛ گراوند، مجتبی؛ شاهرخی، سید علاءالدین. (۱۴۰۳). بررسی رابطه جنبش خلافت و افکار سیاسی مسلمانان هند (با تأکید بر اندیشه‌های ابوالکلام آزاد و مودودی)، *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۶(۴۶)، ۲۱۹-۲۳۴.

DOI: [10.22111/jsr.2022.40629.2224](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.40629.2224)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نظری، داریوش؛ آذرجو، بشیر؛ گراوند، مجتبی؛ شاهرخی، سید علاءالدین.

۱-۱- بیان مسئله و سؤال‌های تحقیق

در دو دهه اول قرن بیستم که در هند زمزمه‌های استقلال و مشارکت هندوها و مسلمانان در مبارزه با انگلیس به‌عنوان دشمن واحد در حال گسترش بود، با بروز جنگ جهانی اول و اعزام نیروهای انگلیسی و هندی از یک‌سو به جبهه‌های بین‌المللی منجر به کاهش قدرت نظامی در هندوستان شده و از سوی دیگر انتشار اخبار بین‌المللی و رشد آگاهی مردم هند، به تشدید نگاه ضداستعماری به‌خصوص مسلمانان به حضور انگلیس در این کشور منجر شد. اقدامات سرکوب‌کننده بعد از جنگ جهانی اول، در کنار نگاه ضداستعماری مردم هند و حوادثی که در جهان اسلام توسط انگلیس با هدف تضعیف و تقسیم حکومت‌های اسلامی رخ می‌داد، سبب شد که مبارزان مسلمان نسبت به این شرایط واکنش داده که نتیجه آن منجر به حرکت انقلابی نو در هند با عنوان نهضت خلافت توسط جمعی از مسلمانان روشنفکر و مبارز هندوستان به پشتیبانی از خلافت عثمانی شد.

مسئله این پژوهش بررسی رابطه دوسویه جنبش خلافت و اندیشه‌های سیاسی مسلمانان هند به‌خصوص ابوالکلام آزاد و مودودی است و می‌کوشد به این سؤال‌ها پاسخ دهد:

۱- آگاهی و حساسیت مسلمانان هند نسبت به دخالت انگلیس در تجزیه قلمرو عثمانی در شکل‌گیری جنبش خلافت تا چه حد بوده است؟ ۲- نقش فعالیت‌های فرهنگی و مبارزاتی ابوالکلام آزاد و مودودی در شکل‌گیری جنبش خلافت تا چه حد بود؟

فرضیه‌های این پژوهش اذعان دارند:

۱- اقدامات سیاسی و فرهنگی اندیشمندانی همچون ابوالکلام آزاد در گسترش گفتمان پان‌اسلامیسم و اتحاد تمامی جوامع اسلامی در برابر استعمار انگلیس منجر به شکل‌گیری جنبش خلافت در هندوستان به حمایت عثمانی شد. ۲- شکل‌گیری جنبش خلافت در هندوستان با توجه به روند مطالباتی آن، از تحریم اقتصادی و نظامی، اعلام جهاد و دارالکفر خواندن هند تا تهدید به اعلام جمهوریت، نقش بسزایی در بلوغ هویتی و سیاسی مبارزان هندی به‌خصوص مسلمانان در مبارزه با انگلیس ایفا کرده است.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

ضرورت تشکیل حکومت اسلامی، در قرون معاصر بین جوامع اسلامی به دنبال شکست‌های مختلف سیاسی و اقتصادی، تضاد و تفاوت نگاه مادی‌گرایانه غرب با نگاه اسلامی به اجتماع و ابعاد مختلف آن، سبب رونق‌گرفتن گفتمان اسلام‌گرایی و تا حدودی با چاشنی نظری بنیادگرایانه بعضی از روشنفکران جهان اسلام شده است که با وجود تفاوت‌های بی‌شمار، همگی در اصل احیای حکومت اسلامی اتفاق نظر دارند. از جمله پیشگامان این تفکر، می‌توان به ابوالکلام آزاد و مودودی اشاره کرد که اندیشه‌های آن‌ها همواره مورد تأکید گروه‌های بنیادگرایانه معاصر بوده است. با این اوصاف مطالعه جنبش خلافت به‌عنوان یکی از جریان‌های تاریخی تأثیرگذار جهان اسلام امری ضروری به شمار می‌رود که جدا از آشکارکردن ابعاد یک جریان تاریخی می‌تواند از مؤلفه‌ها و پیشران‌های مهم در مطالعه گروه‌های نوظهور بنیادگرایی در جهان اسلام معاصر به‌شمار برود.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

این پژوهش مطالعه‌ای توصیفی-تحلیلی است که در آن تلاش شده است با استفاده از مقالات و کتاب‌های منتشرشده از سوی ابوالکلام آزاد و مودودی و همچنین سایر منابع مرتبط با جنبش خلافت به بررسی رابطه دوسویه جنبش خلافت و اندیشه‌های سیاسی مسلمانان هند بپردازد.

۱-۴- پیشینه تحقیق

با وجود تأثیرگذاری جنبش خلافت بر جریان سیاسی و حتی مذهبی هند بعد از جنگ جهانی اول، برابر بررسی‌های صورت‌پذیرفته، تنها تحقیق علمی صورت گرفته در ایران، رساله کارشناسی ارشد هونکزایی با عنوان «بررسی جنبش خلافت در هند و تأثیر آن بر بلوچستان» است که در سال ۱۳۸۹ در دانشگاه سیستان و بلوچستان انجام و توسط ایشان به صورت کتاب نیز چاپ شده است. همچنین در دانشنامه جهان اسلام نیز مدخلی با عنوان جنبشی اسلامی- ملی در هند، برای جانب‌داری از خلافت عثمانی، بر ضد استعمار بریتانیا، از ۱۳۳۶ تا ۱۳۴۳ توسط موسوی و کریمی به نگارش درآمده است.

در باب بررسی نظریه‌های آزاد و مودودی نیز با وجود نگارش کتاب‌های بی‌شمار توسط این دو اندیشمند هندی، آثار محدودی از آن‌ها به زبان فارس ترجمه و چاپ شده است. در این میان به دلیل نزدیکی حیات مودودی با انقلاب اسلامی در ایران، کتاب‌های بیشتری از ایشان چاپ و مقالاتی متعدد در مورد اندیشه‌های او انجام شده؛ اما این توجه به آثار آزاد کمتر بوده و از ایشان تنها دو کتاب «هند آزادی گرفت» و «ذوالقرنین» ترجمه و چاپ شده است. بیشتر مقالات چاپ‌شده نیز در مورد نگاه آزاد به مسئله ذوالقرنین است و کمتر پژوهشی در باب اندیشه‌های مذهبی و سیاسی او به نگارش درآمده است. با این اوصاف می‌توان گفت در رابطه با عنوان این مقاله (رابطه دو سویه جنبش خلافت و اندیشه‌های سیاسی مسلمانان هند به خصوص ابوالکلام آزاد و مودودی) برابر بررسی‌های صورت‌گرفته هیچ‌گونه تحقیق مجزای علمی تاکنون صورت نگرفته است.

۲- چگونگی شکل‌گیری جنبش خلافت در هندوستان (۱۹۱۸-۱۹۲۴م)

دو دهه آغازین قرن بیستم میلادی مصادف با افزایش آگاهی مردم هندوستان در سایه فعالیت‌های مبارزانی همچون ابوالکلام آزاد و رشد نشریات ضد استعماری در هندوستان بود. با آغاز جنگ جهانی اول، نگاه ضد استعماری مردم هند به خصوص مسلمانان، با گسترش اخبار تجزیه خلافت عثمانی توسط انگلیس گسترش یافته و منجر به حرکتی انقلابی نو در هند با عنوان نهضت خلافت توسط جمعی از مسلمانان روشنفکر و مبارز هندوستان به پشتیبانی از خلافت عثمانی شد. در آن زمان مسلمانان هند که با سقوط حکومت گورکانیان، خود را در محاصره و دشمنی انگلیسی‌ها و هندوها می‌دیدند، با آگاه‌شدن از اخبار مبارزات سایر ملل اسلامی نسبت به سیاست‌های استعماری انگلیس و گسترش تفکرات اندیشمندانی همچون اسدآبادی و عبده در سایه انتشار نشریه «هلال» توسط ابوالکلام آزاد (آزاد، ۱۳۴۲: ۱۹)، تنها راه پیروزی را در پیوند خود با یک قدرت بزرگ‌تر اسلامی یعنی خلافت عثمانی دیده و نسبت به حوادث این کشور نگران شدند. در کنار این باور، وجود دشمن مشترک بین مبارزان هندی اعم از مسلمان و هندو با عثمانیان، سبب نزدیکی آن‌ها علیه انگلیس شد.

با اتمام جنگ جهانی اول و بازگشت نیروهای انگلیسی به هندوستان، دولت اقدام به حرکت‌های سرکوبگرانه کرد؛ از جمله تصویب لایحه رولات که به نیروهای دولتی اجازه می‌داد بدون حکم دادگاه افراد را دستگیر کنند. این لایحه مورد اعتراض هندی‌ها قرار گرفت و موجب شورش آن‌ها شد (هاردی، ۱۳۶۹: ۲۵۳). از جمله می‌توان به شورش مردم آمرتسر که در ۱۳ آوریل ۱۹۱۹ توسط سربازان انگلیس با شلیک گلوله و کشته‌شدن ۳۷۹ و زخمی‌شدن ۱۲۰۰ تن به شدت سرکوب شد، نام برد (همان). جدا از حوادث هند، دیگر جوامع اسلامی بعد از جنگ نیز مورد طمع و سیاست‌های تجزیه‌طلبانه انگلیس قرار گرفت. فشار انگلیس بر عثمانی برای تحمیل پیمان صلحی که سرزمین‌های عربی، شامل جزیره‌العرب و اماکن مقدس اسلامی را از قلمرو حاکمیت خلیفه عثمانی خارج می‌کرد، تقریباً همه مسلمانان هند را به خشم آورد (همان: ۲۵۱). اقدامات سرکوب‌کننده در کنار نگاه ضد استعماری مردم هند و حوادثی که در جهان اسلام توسط انگلیس با هدف تضعیف و تقسیم حکومت‌های اسلامی رخ می‌داد، سبب شد که مبارزان مسلمان در هند نسبت به این شرایط واکنش نشان دهند که نتیجه آن بعد از چند نشست منجر به شکل‌گیری کمیته خلافت سراسر هند به مرکزیت بمبئی شد. روز ۱۷ اکتبر ۱۹۱۹ نیز در سراسر هند روز

خلافت اعلام شد و در این روز مردم هند با اقدامات اعتراض‌آمیز همچون اعتصاب عمومی، برگزاری دعا و نماز، کوشیدند تا دولت را از احساسات خود نسبت به خلافت آگاه کنند (احمد، ۱۳۶۷: ۱۳۵).

نخستین حرکت برای تشکیل جنبش خلافت در یازدهمین نشست سالانه جامعه مسلمانان هند (مسلم لیگ) در ۳۰ دسامبر ۱۹۱۸ در دهلی صورت گرفت. در این نشست درباره خلافت عثمانی بحث شد و قطعنامه‌هایی مبنی بر دفاع از اماکن مقدس، پاسداری از خلافت عثمانی تصویب و زمینه‌ای برای شکل‌گیری جنبش خلافت فراهم شد (هونکزی، ۱۳۸۹: ۳۸). با آزاد شدن رهبران مسلمان همچون ابوالکلام آزاد، مولانا عبدالباری، برادران علی، حسرت موهانی از زندان و حضور آن‌ها در دهلی، منجر به شکل‌گیری نهادی به نام «کمیته خلافت» شد. این نهاد عمدتاً اهدافی چون حفظ و افزایش قدرت خلافت عثمانی، حفظ تمامیت ارضی عثمانی و دفاع از اماکن مقدس را دنبال می‌کردند (مشیرالحسن، ۱۳۶۷: ۳۰). همچنین در این اجلاس قرار شد تا هنگامی که دولت خواسته‌های مسلمانان را در قبال حکومت عثمانی نپذیرفته است، مسلمانان از شرکت در جنبش‌های صلح (در پایان جنگ جهانی اول) و همکاری با دولت خودداری کنند و در صورتی که پیشنهادها صلح با عثمانی منصفانه نباشد، مسلمانان کالاهای اروپایی را تحریم کنند (هاردی، ۱۳۶۹: ۲۵۱) در ژوئیه ۱۹۲۰ در دومین کنفرانس خلافت نیز قطعنامه حمایتی از عثمانی علیه ارتش بریتانیا صادر شد که برحسب آن ادامه خدمت مسلمانان در ارتش بریتانیا حرام و تهدید شد. در صورت حمله بریتانیا به حکومت عثمانی، آن‌ها هند را جمهوری مستقلی اعلام خواهند کرد (همان: ۲۵۲). همچنین برای مبارزه با انگلیس سلسله‌ای از مدارس دینی را با هدف پرورش طلاب ضدانگلیسی تأسیس کردند (هونکزی، ۱۳۸۹: ۶). از دیگر اقدامات مسلمان علیه انگلستان در سایه جنبش خلافت، نامه آن‌ها به لرد چمسفورد، نایب‌السلطنه دولت انگلیس بود که در برابر اعتراض به معاهده سوز در ۱۹۲۰ نگاشته شد. اعزام محمدعلی به‌عنوان نماینده جنبش به لندن در مارس ۱۹۲۰ و دیدار با نخست‌وزیر جورج لوید و سایر دولت‌مردان انگلیس (موثقی، ۱۳۸۴: ۲۹۶)، صدور فتوای دارالحرب نامیدن هندوستان توسط ۹۲۵ شخصیت با نفوذ مسلمان و تأکید بر این امر که مسلمانان هند یا باید به دارالاسلام هجرت کنند، یا راه جهاد با دشمنان را در پیش گیرند (موسوی و کریمی، ۱۳۹۳: ۲۱۵). از دیگر اقدامات عملی رهبران جنبش برای حمایت از حکومت عثمانی و مبارزات ضداستعماری در هند بود که در نهایت، تمامی این کنگره‌ها و نشست‌ها به شکست انجامید؛ زیرا پس از الغای خلافت در ترکیه، شریف حسین خود را خلیفه مسلمانان خواند و نمایندگان از عراق، حجاز و شرق اردن با او بیعت کردند (الگار و همکاران، ۱۳۶۲: ۱۰۸).

فلسفه جنبش خلافت، فلسفه ناسیونالیسم مبتنی بر قلمرو ارضی نبود، بلکه فدراسیون قومی بود که در آن یک حزب واحد، یعنی مسلمانان، دلیل وجودی مناسبات فدرال را در خارج از موطن مشترک یعنی خارج از هند می‌دیدند (هاردی، ۱۳۶۹: ۲۵۲).

۳- فعالیت‌های فرهنگی-سیاسی (ابوالکلام آزاد و مولانا مودودی)

۳-۱- زندگینامه ابوالکلام آزاد (۱۳۰۵-۱۳۷۹ ه.ق)

آزاد، ابوالکلام محی‌الدین احمد، فرزند خیرالدین، دانشمند، محقق، سیاست‌پیشه، خطیب، روزنامه‌نگار، مفسر قرآن، ادیب صاحب سبک زبان اردو، هم‌رزم گاندی و نهرود در مبارزات استقلال‌خواهانه ملی در هند به شمار می‌رود (اسمیت، ۱۳۵۶: ۸۸). اجداد آزاد اصلاً از مردم هرات بودند که در روزگار ظهیرالدین بابر به آن سرزمین آمدند و در آگره مسکن گزیدند و در دستگاه گورکانیان مقامات بلند حکومتی یافتند (آزاد، ۱۳۴۲: ۱۰-۱۲). ابوالکلام آزاد از مهم‌ترین مبارزان مسلمان در برابر استعمار انگلیس به شمار می‌رود که اقدامات او در چاپ نشریات، ساماندهی گروه‌های مسلحانه و سری مسلمان در کنار دیگر اقدامات فرهنگی و سیاسی منجر به احیای جایگاه و اعتبار مسلمانان در هندوستان بعد از سقوط گورکانیان هند شد.

۳-۲- زندگینامه ابوالاعلی مودودی (۱۹۷۹-۱۹۰۳)

مودودی در ۲۵ سپتامبر ۱۹۰۳ در اورنگ‌آباد دکن واقع در جنوب هندوستان به دنیا آمد. نسب او به شاخه‌ای از سادات اهل بیت می‌رسد که در ناحیه‌ای در اطراف هرات مستقر بوده و در قرن نهم هجری به هندوستان مهاجرت و در دهلی مستقر و تا قرن بیستم آنجا زیستند (گلشنی، ۱۳۷۵: ۶۴). وی از مهم‌ترین متفکران برجسته اسلامی در قرن بیستم است که با نگارش بیش از ۱۲۰ اثر و تأسیس حزب «جماعت اسلامی پاکستان» می‌کوشید گامی عملی در شکل‌گیری حکومت اسلامی موردنظر خویش در جهان اسلام انجام دهد (همان: ۸). تولد و زندگی مودودی در مهم‌ترین دوران سیاسی شبه‌قاره هند، شرکت در جنبش خلافت و مبارزه با انگلیس، سفرهای بی‌شمار وی در کسوت یک روزنامه‌نگار جوان و آشنایی با دغدغه‌ها و مشکلات مسلمانان در آن زمان که در بیشتر مقالات او به چشم می‌خورد، در کنار مطالعات دینی و علمی، او را فردی پخته به سیاست و مذهب تبدیل کرد که می‌کوشید با درک واقعیت‌های جهان اسلام به‌خصوص در شبه‌قاره هند و سپس کشور تازه‌تأسیس پاکستان به تشکیل یک حکومت اسلامی واقعی کمک کند.

۳-۳- فعالیت‌های فرهنگی-سیاسی (ابوالکلام آزاد و مولانا مودودی) قبل از شکل‌گیری جنبش خلافت

اختلاف سنی بین آزاد و مودودی (حدود ۱۵ سال) سبب شد ابوالکلام آزاد به‌عنوان یکی از نخستین افراد تأثیرگذار مسلمان در جریان‌های مذهبی و سیاسی آن زمان هندوستان مطرح و ایفای نقش کند. وی از دوران نوجوانی به‌عنوان نویسنده و سخنران زبردست ظاهر شد و علاوه بر چاپ مقالات خود در مجلات مختلف، در پانزده سالگی (نوامبر ۱۹۰۳) مجله ماهانه خود به نام «لسان‌الصدق» را نیز منتشر کرد. در این زمان، شبلی نعمانی با مشاهده نبوغ و استعداد آزاد، سردبیری مجله معروف «الندوه» را به وی سپرد و سپس سردبیری نشریه «وکیل» (امرتسر) نیز بر عهده او گذاشته شد (موسوی و کریمی، ۱۳۹۳: ۲۱۷). روزنامه‌نگاری آزاد، در کنار بروز بعضی از حوادث سیاسی آن زمان، به‌خصوص اقدام لرد کرزن زمینه‌ساز گرایش آزاد به فعالیت و مبارزات سیاسی در ۱۷ سالگی شد. او در برابر سیاست لرد کرزن و جلوگیری از گسترش تنش و دشمنی بین هندوها و مسلمانان به همراه بعضی دیگر، اقدام به راه‌اندازی گروه‌های سری انقلابی کردند و پس از دو سال، بر اثر رهنمودها و تلاش‌های وی، دامنه فعالیت‌های انقلابی از دو ایالت بنگال و بیهار به بمبئی و شهرهای مهم ایالات شمالی رسیده و در میان مسلمانان گسترش یافت (آزاد، ۱۳۴۲: ۱۴). از دیگر فعالیت‌های سیاسی، آزاد می‌توان به شرکت وی در نخستین اجلاس مجمع مسلمانان هند (مسلم لیگ) در دسامبر ۱۹۰۶ م. نام برد (همان).

از دیگر اقدامات سیاسی آزاد قبل از راه‌اندازی جنبش خلافت در هندوستان، می‌توان به سفرهای خارجی و آشنایی او با اندیشمندان سایر کشورهای اسلامی اشاره کرد. سفر به سرزمین‌های اسلامی (۱۳۲۶ ق/ ۱۹۰۸ م) و تماس با انقلابیون ایرانی، عرب و ترک، دو پیامد فکری و سیاسی را برای ابوالکلام به دنبال داشت، نخست او را از بی‌توجهی مسلمانان هند به مسائل سیاسی جهان اسلام آگاه ساخت و دیگر منجر به الگوبرداری او از فعالیت‌های مبارزاتی آن‌ها، برای آزادی هند شد. وی برای نشر آرای خویش و آشنایی مسلمانان هند، با اندیشه‌های سیاسی سایر مسلمانان در برابر استعمار انگلیس، نشریه هفتگی «الهلل» را به تقلید از نشریه عروۃ‌الوثقی در کلکته به زبان اردو تأسیس کرد (همان: ۱۹).

از دیگر اقدامات آزاد، تأسیس جمعیتی به نام «حزب‌الله» در سال ۱۹۱۳ بود که گروهی مبلغ برای انتشار تبلیغات پان‌اسلامیک به‌شمار می‌رفت. سومین اقدام آزاد در این زمینه، تأسیس مؤسسه «دارالارشاد» بود که در نیمه دوم سال ۱۹۱۵ در کلکته آغاز به کار کرد. دارالارشاد مؤسسه‌ای آموزشی با هدف تربیت انقلابی جوانان مسلمان بود و برخلاف فعالیت‌های آزاد در نشریه الهلال یا جمعیت حزب‌الله که به‌صورت آشکار بود، عمدتاً سری بوده و آزاد می‌خواست از طریق آن، طرح‌های انقلابی خود را به پیش ببرد (مشیرالحسن، ۱۳۶۷: ۱۰۷-۱۰۵). تغییر نگاه و باور آزاد و مخالفت او با حضور انگلستان در هند، سبب تعطیلی و تبعید از سوی دولت انگلیسی شد. ابتدا در ۱۹۱۵ م. و پس از آغاز جنگ جهانی اول، چاپخانه و روزنامه او

مصادره شد. آزاد پس از پنج ماه، چاپخانه و هفته‌نامه دیگری به نام «البلاغ» بنیاد نهاد (نهر، ۱۳۶۱: ۵۷۸-۵۷۴)؛ اما دولت بار دیگر به استناد ماده ۳ قانون دفاع هندوستان، نه قانون مطبوعات، در ۱۸ مارس ۱۹۱۶ م مجله و نیز مدرسه «دارالارشاد» او را تعطیل و آزاد را از کلکته (بنگال) تبعید کرد. دولت‌های ایالات پنجاب دهلی، اوترپردش و بمبئی بنا بر همان قانون، از دادن اجازه ورود به آزاد خودداری کردند. ناگزیر به رانچی در ایالت بیهار رفت، ولی ۶ ماه بعد در این شهر بازداشت شد و تا ۳۱ دسامبر ۱۹۱۹ م در آنجا در بازداشت ماند. (آزاد، ۱۳۴۲: ۲۰-۱۹).

در زمان اوج پختگی ابوالکلام آزاد در فعالیت‌های سیاسی و مطرح شدن وی به‌عنوان یکی از رهبران مسلمان ضداستعمار، مودودی نیز به دنبال مریضی پدر، تدریس در بخش مولوی دارالعلوم حیدرآباد را رها کرد و به‌دلیل علاقه‌مندی به نویسندگی و تسلط بر زبان اردو برای تأمین معاش به ترجمه و نویسندگی روی می‌آورد. او نیز همانند ابوالکلام، فعالیت‌های سیاسی خود را در ابتدا با روزنامه‌نگاری آغاز کرد، به‌گونه‌ای که در ۱۸ سالگی در نشریه مدینه در **Bijnur** به فعالیت پرداخت (گلشنی، ۱۳۷۵: ۶۸).

۳-۴- فعالیت‌های فرهنگی سیاسی (ابوالکلام آزاد و مولانا مودودی) در زمان جنبش خلافت

انتشار اخبار توسعه‌طلبی‌های انگلستان در قلمرو خلافت عثمانی به‌عنوان قسمت بزرگی از جهان اسلام سبب شد که در سال ۱۹۱۹ م «کنفرانس‌های خلافت سراسر هند» به وجود آید. به دنبال این کنفرانس‌ها، کمیته خلافت با رهبری محمدعلی، شوکت علی، آزاد و دیگران پایه‌گذاری شد. در آن زمان ابوالکلام آزاد با وجود تبعید و زندان، افکار و اندیشه‌های پان‌اسلامی خود را همچنان حفظ کرده و پس از آزادی از زندان در ژانویه ۱۹۲۰ م، نقش فعال‌تری در جنبش خلافت ایفا کرد. این جنبش در واقع فرصتی برای او به‌وجود آورد تا از یک‌سو اندیشه‌های پان‌اسلامی خود را به منصفه ظهور برساند و از سوی دیگر برای آزادی هند جبهه واحدی متشکل از مسلمانان و هندوها تشکیل دهد (موتقی، ۱۳۸۴: ۳۰۹).

آزاد علاوه بر تلاش در جهت بسیج عمومی مسلمانان هند برای حمایت از خلافت عثمانی، سعی کرد تا به اندیشه‌هایش مبنی بر «خلافت منطقه‌ای و ناحیه‌ای» جامه عمل بپوشاند. در این ایام آزاد به‌عنوان «امام الهند» نامیده شد (آزاد، ۱۳۴۲: ۲۲). از منظر آزاد، هندوستان دارال‌حرب بود و بر مسلمانان واجب بود تا این سرزمین را از چنگ غیرمسلمانان آزاد کنند (هونکزی، ۱۳۸۹: ۵۱). مولانا عبدالباری و برادران علی و دیگر علمای جمعیت‌العلمای هند و رهبران خلافت، در دوران جنبش خلافت (با استفاده از دو اصل هجرت و جهاد) هندوستان تحت سلطه بریتانیا را دارال‌حرب خواندند و فتوای هجرت از دارال‌حرب را صادر کردند که تأثیر فوق‌العاده‌ای بر مسلمانان داشت و بسیاری از آنان به افغانستان مهاجرت کردند (همان: ۵۱). فعالیت‌های گسترده آزاد در جنبش خلافت، سبب شد که مجدداً در دسامبر ۱۹۲۱ بازداشت و به یک سال زندان محکوم شد (آزاد، ۱۳۴۲: ۲۰-۲۳).

در زمان جنبش خلافت مودودی، نقش بارز و رهبرگونه‌ای همچون ابوالکلام آزاد نداشت؛ اما او نیز در آن زمان به دهلی رفت و تحت تأثیر حوادث سیاسی آن زمان به جنبش خلافت در سال ۱۹۱۹ م. پیوست و به‌دلیل حمایت مهاتما گاندی از جنبش، کتابی در شرح حال او به نگارش درآورد. حضور مودودی در دهلی و پیوستن او به جنبش خلافت تأثیر بسزایی بر افکار و ادامه زندگی سیاسی او گذاشت. از مهم‌ترین این تأثیرات می‌توان به مجبور شدن به یادگیری زبان انگلیس و مطالعه علوم جدید از جمله تاریخ، فلسفه، سیاست، اقتصاد، مذهب، مطالعات اجتماعی و مقوله‌های علمی از متون انگلیسی نام برد (گلشنی، ۱۳۷۵: ۶۸). از دیگر فعالیت‌های مودودی در این دوره، همکاری با نشریه «الجمعیه» که از طرف جمعیت علمای هند منتشر می‌شد، به‌عنوان سردبیر و مدیر مسئول است. این نشریه یکی از پرطرفدارترین نشریات اردو زبان ضدانگلیسی در آن دوران بود و نقش هدایتی برای مسلمانان هند داشت. فعالیت در این نشریه، مودودی را بیشتر با مشکلات عام مسلمانان آشنا کرد (همان: ۷۰).

۳-۵- فعالیت‌های فرهنگی-سیاسی (ابوالکلام آزاد و مولانا مودودی) بعد از جنبش خلافت

جنبش خلافت در هند به تدریج و به دنبال لغو دستگاه خلافت به دست مجلس کبیر ملی ترکیه در نوامبر ۱۹۲۲، سبب سردرگمی بسیاری از رهبران مسلمان هندی به خصوص ابوالکلام آزاد شد و باعث شد با گذشت زمان، اکثر مسلمانان تحصیل کرده هندی تلاش خود را به مسائل داخلی معطوف کنند (عنایت، ۱۳۶۲: ۱۱۰).

در این دوره اندیشه‌های ناسیونالیستی آزاد بر اندیشه پان‌اسلامیستی او غالب شد و بر مبنای آن، با تجزیه هندوستان و ایجاد پاکستان شدیداً مخالف بود و چنین اقدامی را برای هندوستان و به ویژه برای مسلمانان هند زیان‌بار می‌دانست؛ بنابراین تلاش‌های زیادی کرد تا از تجزیه سرزمین هند جلوگیری کند. هنگامی که آثار خروج دولت بریتانیا از هندوستان ظاهر شد، آزاد با ملاحظه بیم و هراس اقلیت‌ها، به ویژه مسلمانان در مورد نظام سیاسی آینده هند، نظام سیاسی فدرالی را پیشنهاد کرد که در آن خودمختاری ایالات تا آخرین حد ممکن در جهات مختلف در نظر گرفته شده بود (آزاد، ۱۳۴۲: ۱۹۹-۱۹۲). پس از استقلال هند، آزاد عهده‌دار منصب وزارت آموزش و پرورش این کشور شد و تا زمان درگذشت در ۲۲ فوریه ۱۹۵۸ م. این منصب را همچنان به عهده داشت. از جمله مسئولیت‌های دیگر وی در این مدت مشاورت عالی نخست‌وزیر، عضویت مجلس هند و معاونت پارلمانی حزب کنگره بود.

مودودی برخلاف آزاد، نسبت به ناسیونالیسم و ملی‌گرایی که به اعتقاد او باعث گمراهی ترک‌ها و مصری‌ها شده و آن‌ها را وادار کرده بود تا با رد امپراتوری عثمانی و خلافت اسلامی اتحاد مسلمانان را تضعیف کنند، نظری شدیداً بدبینانه یافت. (عراقچی، ۱۳۷۸: ۷۵) به عقیده او ناسیونالیسم، ترک‌ها و اعراب را به واسطه تحلیل بردن اتحاد مسلمانان، از راه طرد خلافت اسلامی و امپراتوری عثمانی، به کژ راه برده بود. عدم حمایت ترک‌ها و اعراب از جنبش خلافت به دلیل بروز حس ناسیونالیستی و بروز چندین درگیری بین مسلمانان و هندوها در سال ۱۹۲۴ م. (گلشنی، ۱۳۷۵: ۷۰)، سبب تغییر نگرش و باور مودودی شد. او به تدریج به این فکر متمایل شد که مسلمانان باید ارتباطات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی‌شان را با هندوها قطع کنند و حتی مدافع اندیشه وطن فرهنگی جداگانه برای مسلمانان هند شد (همان). اهمیت ایجاد حکومت اسلامی و استقلال از هند از منظر مودودی بر خلاف ابوالکلام آزاد تا حدی بود که در سخنرانی سال ۱۹۴۷ م. این چنین گفته بود: «نظر من این است که حتی اگر بتوانم مکانی به مساحت حتی یک مایل مربع به دست آورم که در آن انسان مطیع هیچ حاکمیتی مگر خدا نباشد، در چشمان من یک ذره از شن‌های چنان زمینی با ارزش‌تر از همه شبه‌قاره است» (همان: ۷۷).

۴- بررسی اندیشه‌های سیاسی (ابوالکلام آزاد و مودودی) در ساختار حکومت اسلامی

تجربه مبارزات فرهنگی و سیاسی آزاد و مودودی با انگلستان در مسیر آزادی هند و همچنین آگاه‌بودن با مشکلات اساسی جوامع اسلامی در برابر تسلط سیاسی- نظامی غربیان بر آن‌ها موجب آن شد که هر دو اندیشمند به دنبال ارائه راهکارهای عملی و سیاسی برای رهایی جوامع اسلامی از سیادت نظامی و فرهنگی غرب با نگاه مذهبی باشند. در این میان از منظر هر دو متفکر، تشکیل حکومت اسلامی (خلافت اسلامی) و تعریف وظایف و ویژگی‌های رهبری این حکومت در قالب خلیفه به عنوان مهم‌ترین راهکار معرفی شده است.

۴-۱- بررسی اندیشه‌های سیاسی ابوالکلام آزاد

۴-۱-۱- ضرورت شکل‌گیری نهاد خلافت اسلامی

مهم‌ترین اندیشه‌ای که ابوالکلام آزاد را در زمره اندیشمندان اسلامی قرار می‌دهد، موضوع «خلافت» است. مهم‌ترین منبع برای آشنایی با تفکرات او در باب حکومت و حکومت‌داری به خصوص در زمان فراگیر شدن جنبش خلافت در هند، کتابی با نام «مسئله خلافت» است که آزاد در سال ۱۹۲۰ م. آن را به رشته تحریر درآورده است. او در این کتاب تلاش کرد تا نظام مذهبی

سیاسی اسلام را برای مسلمانان ترسیم کند (হারدی، ۱۳۶۹: ۲۵۳) و با تأسی از شرایط سیاسی آن زمان به‌خصوص مسئله اتحاد مسلمانان در برابر استعمار انگلیس و جریان جنبش خلافت می‌کوشد با استناد به قرآن و سنت پیامبر(ص)، وجود یک خلیفه در جامعه اسلامی و اطاعت از او را مشروع و لازم معرفی کند. به عقیده آزاد، خلیفه پراکندگی «امت اسلامی» را به‌صورت یک «امت واحد» درمی‌آورد و بدون خلیفه، امت واحد مسلمان بدان‌گونه که در قرآن مقرر شده است، تحقق نمی‌پذیرد. وی اختلاف و تفرقه میان امت اسلامی را ناشی از جاهلیت می‌داند (آزاد، ۲۰۰۱: ۵۴).

۴-۱-۲- ضرورت شکل‌گیری منصب خلیفه

آزاد محافظت از تمامیت ارضی امپراتوری ترکیه و استقلال عثمانی را به‌دلیل حفاظت و صیانت اسلام و وحدت جهان اسلام ضروری می‌دانست. به عقیده او وحدت جامعه مسلمانان با تمرکز قدرت رهبری خلیفه، ارتباط تام و تمام داشت. خلیفه، مسلمانان متفرق را به‌صورت یک امت واحد درمی‌آورد. بدون خلیفه، امت واحد مسلمانان تحقق نمی‌پذیرد (همان: ۳۸-۳۷). آزاد برای ضروری دانستن مقام خلیفه، به دو اصل مهم تاریخی-فقهی استناد کرده است. در اصل اول، او به مانند اندیشمندان سنتی اهل سنت، به آیه رهبری یا اولی الامر در قرآن استناد می‌کند و مقام خلافت را «اولوالامر» می‌داند. از منظر ابوالکلام، خلافت را خداوند برای محقق‌شدن اطاعت بشر از خود در این دنیا بنیان نهاده است؛ بنابراین خلافت تنها یک نظام حکومت نیست، بلکه نتیجه منطقی اصل وحدانیت خداوند است (همان: ۴۴) اصل دیگر، استناد آزاد همانند نظریه‌پردازان اهل سنت به شیوه‌های مشروع‌بخش خلافت، به‌خصوص شیوه استیلاست که با توجه به شرایط سیاسی آن زمان و وجود مخالفان بسیار عبدالحمید می‌توانست راه‌حلی عملی-فقهی در انتخاب او به‌عنوان رهبر موردنظر جهان اسلام به‌شمار رود. آزاد معتقد است خلافت فرد مسلمانی که شرایط لازم را برای خلافت ندارد، بد است؛ اما تاخت و تاز سرزمین‌های اسلامی توسط دشمنان اسلام بدتر از آن است؛ بنابراین بنا به مصلحت باید از خلیفه‌ای که فاقد شرایط لازم برای خلافت است نیز اطاعت کرد. (همان: ۶۱). آزاد هر مسلمان فاتحی را که موفق می‌شد در کشوری یا بخشی از آن قانون پیامبر را به اجرا درآورد، مقدس و اطاعت او را بر همه مسلمانان واجب می‌شمرد.

۴-۱-۳- تشکیل امارت اسلامی در اندیشه آزاد

از دیگر نکات موردتوجه ابوالکلام آزاد چگونگی پیوند هند به قلمرو خلافت در آن زمان است. از منظر ابوالکلام آزاد و بسیاری از اندیشمندان هندوستان حامی جریان خلافت، عبدالحمید می‌توانست به‌عنوان خلیفه‌ای که در حال نزاع با جریان استعمارگر یعنی متفقین در جنگ جهانی اول بود، عامل رهایی و آزادی جوامع اسلامی از یوغ استعمار باشد؛ اما چندین مسئله در این مورد وجود داشت؛ نخست فاصله جغرافیایی هند نسبت به قلمرو عثمانی و سیادت انگلیس بر آن بود. مسئله دیگر تفرقه موجود بین مسلمانان هند بود که با سقوط گورکانیان و نبود رهبر و حکومتی واحد به مسئله جدی تبدیل شده بود. حال آنکه هندوستان با وجود حکومت گورکانیان رابطه سیاسی و نظامی وابسته‌ای با خلافت عثمانی تا آن زمان نداشت. این مسائل سبب شد که ابوالکلام راه‌حلی عملی برای پیوند جریان ضداستعماری هند و خلافت عثمانی تعریف کند. در این طرح هر کشور مسلمان با تعدادی قابل توجه از عناصر و نیروهای اسلامی باید امام یا رهبر مذهبی مورد حمایت خود را داشته باشد و صورت «امارت» زندگی سیاسی و اجتماعی مسلمانان آن کشور را منظم کند، ضمن اینکه به خلیفه واحد جهانی مسلمانان نیز باید وفادار باشد (همان: ۱۹۹).

ابوالکلام آزاد پیشنهاد می‌کرد هر کشوری که جمعیت زیادی دارد، باید یک نفر امیر یا امام برای خود داشته باشد و این امام یا امیر نیز نسبت به حکومت مطلق خلیفه متعهد به اتحاد و وفاداری باشد. آزاد، حراست از سرزمین امپراتوری ترکیه و استقلال سلطان عثمانی را به‌دلیل حفاظت و صیانت اسلام و با هدف تحکیم وحدت جهان اسلام ضروری می‌دانست. با این

حال او تأکید می‌کرد که دفاع از اسلام و مسلمانان تنها بر عهدهٔ خلیفه نیست، بلکه در این زمینه تمامی مسلمانان مسئولیت دارند (آزاد، ۲۰۰۱: ۲۰۱-۱۹۲).

آزاد، نخستین قدم را برای برپاداشتن حکومت مذهبی-سیاسی، یعنی «امارت» برای هندوستان برداشت. اماراتی که با خلیفه اتحاد داشته باشد و به نام او، زندگی سیاسی و اجتماعی مسلمانان هند را منظم سازد. جمعیت‌العلمای هند اصول قانونی و سیاسی این حکمت را زیر نظر آزاد طرح‌ریزی کرد. مولانا ابوالحسن سجاد پیش‌نویس طرح را آماده و نظام کلی دولت امارت، مطابق با شریعت از سطوح دهکده و ناحیه گرفته تا سطوح بالا را مشخص کرد. امیری هم برای تمام کشور در نظر گرفته شده بود که در نهایت تحت سلطهٔ خلیفه حکمرانی کند. اولین اقدامات در ایالت بیهار تحت نظارت انجمن جمعیت‌العلماء ترتیب داده شد و یک امیر الشریعه به اتفاق آرا انتخاب شد (موثقی، ۱۳۸۴: ۳۱۱).

۴-۲- بررسی اندیشه‌های سیاسی مولانا مودودی

۴-۲-۱- ضرورت شکل‌گیری نهاد خلافت از منظر مودودی

مودودی همچون ابوالکلام آزاد در باب حکومت و حکومت‌داری اقدام به نگارش کتابی با عنوان «خلافت و ملوکیت» می‌کند. در این کتاب او سعی کرده است با ذکر دلایل قرآنی، به بررسی ابعاد حکومت در اسلام بپردازد و بهترین شیوهٔ حکومتی را برای جهان اسلام در زمان معاصر تعریف کند. او نیز مانند ابوالکلام آزاد، در کتاب خود در باب مشروعیت نهاد خلافت، به آیهٔ رهبری یا اولی‌الامر در قرآن اشاره می‌کند و بر مبنای آن شش فاکتور قانونی برای کشور اسلامی بیان می‌کند که عبارت‌اند از:

- تقدم اطاعت خداوند و پیامبر بر هر طاعت دیگر؛
  - اطاعت کردن از اولی‌الامر، تحت اطاعت خداوند و رسول‌الله؛
  - اولی‌الامر باید از اهل ایمان باشد؛
  - مردم، حق نزاع و اختلاف با حکام و حکومت را دارند؛
  - در صورت نزاع و اختلاف، مرجع نهایی، قانون خدا و پیامبرش است؛
  - در نظام خلافت باید اداره‌ای تشکیل یابد که از تهدید اولی‌الامر و مردم مستقل باشد و بتواند همهٔ منازعات را مطابق با آن قانون برتر حل و فصل کند (مودودی، ۱۳۸۳: ۲۹).
- مودودی مفهوم خلافت عمومی را اساس مردم‌سالاری در دولت اسلامی می‌داند و معتقد است که حکومت اسلامی در اصل با دموکراسی اتفاق نظر دارد. در هر دو شکل حکومت، عزل و اداره و امور آن، تنها از طریق آرای عمومی صورت می‌گیرد؛ با این تفاوت که در خلافت عمومی تودهٔ مردم مطلق‌العنان شناخته نمی‌شوند... بلکه در آن کشور قانون برتر خدا و پیامبر... خواسته‌های مردم را کنترل می‌کند... جز اینکه ملت مصمم شود از عهد خود کنار رود و از دایرهٔ ایمان خارج شود (همان: ۴۵-۴۶). در این شرایط حکومت حق خود برای حمایت‌شدن و اطاعت‌کردن از سوی شهروندان را از دست می‌دهد و تنها آنگاه است که امت حق دارد حکومت را خلع کند (کمالی، ۱۳۸۱: ۴۶-۴۵).

مودودی بعد از مشخص کردن ابعاد و ویژگی‌های خلافت موردنظر خود، به تأسی از شرایط سیاسی عصر خود، سعی در پیوندزدن بین اندیشه‌های سیاسی سنتی در اسلام و جهان معاصر دارد. در نظریهٔ خلافت او می‌توان هم ریشه‌های از خلافت اهل حل و عقد را مشاهده کرد و هم مدل دموکراسی غربی. او معتقد بود که اساس واقعی دموکراسی در اسلام، در همین «خلافت همگانی» نهفته است؛ همچنین فکر تشکیل حکومت انتخاباتی در اسلام، از همین جا سرچشمه گرفته که هر فرد از افراد اجتماع، سهمی در خلافت داشته و حق بهره‌برداری از آن را دارد (عراقچی، ۱۳۷۸: ۸۸).

۴-۲-۲- تشکیل دولت اسلامی در اندیشه مودودی

باور مودودی بر تشکیل حکومتی که به‌طور کامل بر مبنای شریعت اسلام تشکیل شده باشد، به‌عنوان حکومت الهی، سبب نوعی تغییر بنیادی در افکار سیاسی او بعد از جنبش خلافت شد. او که در جریان جنبش خلافت به نگرارش کتابی برای تقدیر از گاندی اقدام کرده بود، بعد از شکست جنبش خلافت، به دنبال تشکیل حکومتی تمام اسلامی است.

از منظر مودودی دولت اسلامی به‌طور ناگهانی پا به عرصه نمی‌گذارد و برای تشکیل آن مقدماً یک نهضت و انقلاب اسلامی لازم است. وی در راستای توضیح این نظر می‌گوید، در ابتدا باید جنبشی به‌وجود آید که در نگرش به زندگی، شاخص‌های اخلاقی و شخصیت، مبتنی بر بنیادهای اسلام باشد. رهبران و پویندگان این جنبش باید کسانی باشند که از لحاظ روانی و معنوی خودشان را منطبق با آن بنیاد کرده باشند و نیز سعی کنند که همان ابعاد ذهنی و اخلاقی را در اجتماع به وجود آورند؛ به‌طوری‌که یک نظام آموزشی برای تربیت توده‌های مردم براساس الگوهای زندگی اسلامی شکل گیرد که ثمره آن به‌وجود آمدن دانشمندان، فلاسفه، مورخان، اقتصاددانان، سیاستمداران، قضات مسلمان و همه کسانی باشد که توانایی ایجاد یک نظام جامع فکری- عملی بر پایه اصول اسلامی دارند و واجد این توانایی هستند که به‌طور مؤثر در برابر دانشمندان و متفکران ملحد زمانه به‌خوبی بایستند (گلشنی، ۱۳۷۵: ۱۱۲).

مودودی برای ایجاد انقلاب و بر پایه آن تشکیل حکومت اسلامی به فکر تربیت و کادرسازی مسلمانان هند افتاد و با تشکیل جماعت اسلامی کوشید، گروهی متشکل از افراد صالح را به‌عنوان زمینه‌سازان انقلاب و دولت اسلامی را ایجاد تربیت کند؛ بنابراین بعد از صدور قطعنامه لاهور، مودودی و هفتادوپنج نفر از همفکرانش در ۲۶ اوت ۱۹۴۱ در لاهور جماعت اسلامی را شکل می‌دهند و مودودی به‌عنوان اولین امیر آن انتخاب می‌شود (همان: ۷۶).

۵- شباهت‌ها و تفاوت‌های اندیشه‌های سیاسی ابوالکلام آزاد و مودودی

از منظر آزاد چون مقام خلافت منصوب از جانب خداوند است؛ صیانت اسلام از طریق او حاصل می‌شود و اطاعت محض از او بر هر مسلمانی واجب است. خداوند در قرآن از مسلمانان خواسته است تا از سه قدرت پیروی کنند: خدا، پیامبر و کسانی که در میان مسلمانان اولوالامر (خلیفه) باشد. طغیان علیه قدرت خلیفه جنایت است. این کار تنها زمانی قابل توجیه است که خلیفه به بدعت‌گذاری اقدام کند (آزاد، ۲۰۰۱: ۳۱۸). آزاد برای انتخاب خلیفه دو راه مشخص می‌کند: راه اول انتخاب خلیفه به وسیله «اهل حل و عقد» یا توسط جماعت «صائب‌الرأی» است. راه دوم این است که شخصی با تکیه بر زور، منصب خلافت را قبضه کند و امور جامعه مسلمانان را به‌دست گیرد. از نظر آزاد، اطاعت امت از این خلیفه نیز واجب است (همان: ۱۸۸ و ۵۷).

مودودی نیز شکل مشروع و واقعی حکومت را خلافت می‌داند؛ اما تفسیر او از خلافت و خلیفه با آزاد و بسیاری از علمای اهل سنت متفاوت است. از منظر او خلافت حکومت مشروع است؛ اما این حکومت از خود هیچ قدرتی ندارد و صرفاً نیابتی از قدرت و حاکمیت مطلق الهی را دارد (مودودی، ۱۳۸۸: ۱۴). مودودی، مشروطیت خلیفه را به تداوم رضایت مسلمانان و رعایت اصول شریعت از سوی خلیفه پیوند می‌زند و معتقد است، هرگاه خلیفه اعتماد عمومی را از دست دهد یا احکام الهی را زیر پا نهد، از منصب خلافت عزل می‌شود (همان: ۶۴). او همچنین برخلاف آزاد، آشکارا مخالفت خود با شیوه استیلا را اعلام می‌کند و معتقد است اگر کسی با زور و قهر و غلبه به قدرت برسد و بدون رضایت مردم بر مسند تکیه بزند، از لحاظ دینی خلافت را غصب کرده است و حکومتش مشروعیت ندارد؛ در نتیجه اطاعت از او واجب نیست (امیرخانی، ۱۳۸۹: ۱۵۲).

از دیگر تفاوت‌های فکری این دو اندیشمند، می‌توان به شرایط اجبابی در انتخاب خلیفه اشاره کرد. ابوالکلام آزاد به مانند بسیاری از نظریه‌پردازان سنتی همچون ماوردی، ابن‌خلدون و حتی نظریه‌پردازان معاصر، قریشی بودن خلیفه به‌عنوان یکی از

شرایط اصلی در معرفی و انتخاب خلیفه می‌داند (آزاد، ۲۰۰۱: ۱۶۸)؛ اما مودودی به شرط قریشی بودن خلیفه اعتقاد نداشت (مودودی، ۱۳۸۸: ۲۹). از دیدگاه مودودی، خطاب آیه شریفه به همه مؤمنان بوده و خلافت به شخص، گروه، طبقه یا نژاد و ملت خاصی اختصاص ندارد؛ در نتیجه همه مؤمنان، شایسته امر خلافت هستند (همان: ۱۴).

۶- نتیجه

از مهم‌ترین مشخصه‌های دو دهه اول قرن بیستم در هند، می‌توان به زمزمه‌های استقلال و مشارکت هندوها و مسلمانان در مبارزه با انگلیس به‌عنوان دشمن واحد اشاره کرد. با اتمام جنگ جهانی اول، انگلیس به‌منظور احیای قدرت خود سیاست سرکوب را در پیش گرفت. اقدام‌های سرکوب‌گرایانه، در کنار نگاه ضداستعماری مردم هند و حوادثی که در جهان اسلام توسط انگلیس با هدف تضعیف و تقسیم حکومت‌های اسلامی رخ می‌داد، سبب شکل‌گیری حرکتی انقلابی نو در هند با عنوان «نهضت خلافت» توسط جمعی از مسلمانان روشنفکر و مبارز هندوستان به پشتیبانی از خلافت عثمانی شد.

جنبش با هدف دفاع از اماکن مقدس و پاسداری از خلافت عثمانی آغاز شد و در تمام زمان حیات آن حفظ قدرت عثمانی به‌عنوان مهم‌ترین دغدغه مطرح بود؛ اما با گذر زمان و در سایه مطالبات این جنبش، الگوهای جدید مبارزاتی مطرح و تدوین شد که در نهایت منجر به انسجام گروه‌های مبارز در هند و آشنایی بیشتر آن‌ها به نقاط ضعف و قوت خود در برابر استعمار انگلیس شد. در اجلاس‌های مربوط به جنبش خلافت برنامه‌های متعددی برای فشار بر انگلستان مطرح و اجرایی شد. عدم شرکت مسلمانان در جنبش‌های صلح (در پایان جنگ جهانی اول)، خودداری از همکاری با دولت، تحریم کالاهای اروپایی، صدور فتوای حرام بودن خدمت مسلمانان در ارتش بریتانیا، دارالحرب نامیدن و تأکید بر هجرت مسلمانان به دارالاسلام یا جهاد با انگلیس و در نهایت تهدید بر اعلامیت جمهوری مستقل هند از مهم‌ترین اقدامات بود.

از مهم‌ترین دستاوردهای جنبش خلافت، مطرح‌شدن گفتمان جدید در باب حکومت و رهبری اسلامی در هند، به‌خصوص در آرای ابوالکلام آزاد و مودودی بود که به ضرورت احیای خلافت و رهبر واحد اعتقاد داشتند. ابوالکلام آزاد با تأسی از شرایط سیاسی آن زمان به‌خصوص مسئله اتحاد مسلمانان در برابر استعمار انگلیس و جریان جنبش خلافت می‌کوشید با استناد به قرآن و سنت پیامبر(ص)، وجود یک خلیفه در جامعه اسلامی و اطاعت از او را مشروع و لازم معرفی کند. به عقیده آزاد، خلیفه، پراکندگی «امت اسلامی» را به‌صورت یک «امت واحد» درمی‌آورد و بدون خلیفه، امت واحد مسلمان، بدان گونه که در قرآن مقرر شده است، تحقق نمی‌پذیرد. وی محافظت از تمامیت ارضی امپراتوری ترکیه و استقلال عثمانی را به‌دلیل حفاظت و صیانت اسلام و وحدت جهان اسلام ضروری می‌دانست. مودودی نیز با شکست جنبش خلافت، به دنبال شکل‌دادن به حکومتی که به‌طور کامل بر مبنای شریعت اسلام تشکیل شده باشد، افتاد.

۷- منابع

- آزاد، ابوالکلام. (۱۳۴۲). *هند آزادی گرفت*. ترجمه امیرفریدون گرکانی. تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.
- آزاد، ابوالکلام. (۲۰۰۱). *مسئله خلافت*. لاهور: مکتبه جمال.
- احمد، عزیز. (۱۳۶۷). *تاریخ تفکر اسلامی در هند*. ترجمه نقی لطفی و جعفر یاحقی. تهران: انتشارات کیهان.
- اسمیت، دیتوس کلیفرد. (۱۳۵۶). *اسلام در جهان امروز*. ترجمه حسینعلی هروی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- امیرخانی، علی. (۱۳۸۹). ابوالاعلی مودودی و جریان نوسلفی‌گری. *فصلنامه معرفت کلامی*، ۱(۳): ۱۴۳-۱۷۴.
- حامد الگار؛ آ. مراد؛ ن. برک؛ عزیز احمد. (۱۳۶۲). *نهضت بیدارگری در جهان اسلام*. ترجمه سید محمد مهدی جعفری. تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری انتشارات فرهنگ.

عراقچی، سید عباس. (۱۳۷۸). اندیشه‌های سیاسی ابوالاعلی مودودی و جنبش احیاطلبی اسلامی، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، ۶(۱۹): ۷۳-۱۰۶.

عنایت، حمید. (۱۳۶۲). اندیشه سیاسی در اسلام معاصر. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: خوارزمی.
 کمالی، محمدهاشم. (۱۳۸۱). آزادی بیان در اسلام. ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی. تهران: انتشارات قصیده‌سرا.
 گلشنی، علی. (۱۳۷۵). بررسی نقد و اندیشه‌های سیاسی - اجتماعی و تحولات فکری - عملی مودودی، رساله کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

مشیرالحسن. (۱۳۶۷). جنبش اسلامی و گرایش‌های قومی در مستعمره هند. مجموعه مقالات. ترجمه حسن لاهوتی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.

موتقی، احمد. (۱۳۸۴). جنبش‌های اسلامی و گرایش‌های قومی در مستعمره هند. تهران: انتشارات سمت.
 مودودی، ابوالعلا. (۱۳۸۳). تجدید و احیای دین. ترجمه عبدالغنی سلیم قنبرزهی. تهران: انتشارات احسان.
 مودودی، ابوالعلا. (۱۳۸۸). اندیشه‌های اسلامی در سخنان امام ابوالاعلی مودودی. ترجمه احمد سلامی نذیر. تهران: نشر احسان.

موسوی، سید قنديل عباس؛ کریمی، مهدی. (۱۳۹۳). جنبشی اسلامی - ملی در هند، برای جانبداری از خلافت عثمانی، بر ضد استعمار بریتانیا، از ۱۹۱۸-۱۹۲۴. تهران: دانشنامه جهان اسلام.

نهری، جواهرلعل. (۱۳۶۱). کشف هند. ترجمه محمود تفضلی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
 هاردی، پیتر. (۱۳۶۹). مسلمانان هند بریتانیا. ترجمه حسن لاهوتی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
 هونکزیایی، محمد انور. (۱۳۸۹). بررسی جنبش خلافت در هند و تأثیر آن بر بلوچستان، رساله کارشناسی ارشد. زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان.